

Юлія ЧЕРНЕЦЬКА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (Україна, Харків) ula-kgu@yandex.ru

ВПЛИВ ЧИННИКІВ ДЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ НАРКОЗАЛЕЖНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто питання впливу чинників, що формують наркозалежну особистість. Розкрито сутність процесу десоціалізації особистості, сутнісні характеристики залежної поведінки, яка передує формуванню наркозалежності. Визначено сутність поняття «чинники десоціалізації особистості». Схарактеризовано наркотизм як чинник макросередовища, розглянуто негативні чинники сімейного впливу, субкультури та деструктивні групи однолітків як чинники мікросередовища десоціалізації, визначено кризові вікові періоди в житті особистості, які з дитинства і до юнацького віку впливають на формування наркозалежності.

Ключові слова: десоціалізація, чинники десоціалізації, наркотизм, наркозалежна особистість, мікросередовище, макросередовище.

Лім. 15.

Yuliya CHERNETSKA,

PhD in Pedagogic sciences, Associate Professor of social pedagogic and social work Department, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy» Kharkiv regional council (Ukraine, Kharkiv) ula-kgu@yandex.ru

INFLUENCE OF DESOCIALIZATION FACTORS ON THE FORMATION OF DRUG-DEPENDENT PERSON

The article discusses the impact of factors that shape the drug-dependent person. The work reveals the essence of the desocialization process of the individual, the essential characteristics of addictive behavior that precedes the formation of addiction. It defines the essence of the concept of «desocialization of the individual factors». This article describes drug addiction as a factor of mega - and macroenvironment, considered negative factors of family influence, subculture and destructive groups as factors in the microenvironment of desocialization, characterizes crisis age periods in the life of the person, which from childhood to adolescence influence the formation of addiction.

Keywords: desocialization, factors of desocialization, drug addiction, drug-dependent person, microenvironment, macroenvironment.

Ref. 15.

Юлія ЧЕРНЕЦКАЯ,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры социальной педагогики и социальной работы Коммунального заведения «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия» Харьковского областного совета (Украина, Харьков) ula-kgu@yandex.ru

ВЛИЯНИЕ ФАКТОРОВ ДЕСОЦИАЛИЗАЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАРКОЗАВИСИМОЙ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрен вопрос воздействия факторов, которые формируют наркозависимую личность. Раскрыта сущность процесса десоциализации личности, сущностные характери-

Чернецька Ю. Вплив чинників десоціалізації на формування...

ки залежного поведіння, которые предшествуют формированию наркозависимости. Определена суть понятия «факторы десоциализации личности». Охарактеризован наркотизм как фактор мезо – и макросреды, рассмотрены негативные факторы семейного воздействия, субкультуры и деструктивные группы как факторы микросреды десоциализации, охарактеризованы кризисные возрастные периоды в жизни личности, которые с детства и до юношеского возраста влияют на формирование наркозависимости.

Ключевые слова: десоциализация, факторы десоциализации, наркотизм, наркозависимая личность, микросреда, макросреда.

Лит. 15.

Постановка проблеми. Вивчення чинників десоціалізації, що призводять до формування наркозалежної особи, викликана суперечністю між необхідністю подолання явища наркотичної залежності й низьким рівнем соціально-педагогічної роботи щодо протидії негативним чинникам стихійної соціалізації, що формують таке соціально-небезпечне явище. Згідно з офіційною статистикою МОЗ України, у 2012 році на наркологічному обліку перебувало 79 тис. наркозалежних осіб, тоді як міжнародні та українські організації заявляють про 310 тис. споживачів лише ін'єкційних наркотиків [12]. Оскільки за останні роки ситуація значно погіршилася, виникає гостра необхідність наукового осмислення і пошуку теоретико-практичних шляхів розв'язання даної проблеми.

Аналіз досліджень свідчить, що теоретико-методологічним питанням соціалізації присвячено праці зарубіжних (Е. Еріксон, Г. Тард, Т. Парсонс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Ж. Піаже), російських (Б. Вульф, А. Мудрик, І. Кон, С. Розум) та українських (М. Лукашевич, Н. Лавриненко, М. Москаленко, С. Харченко, С. Савченко) учених. Окремим питанням соціалізації різних категорій осіб, а саме, ресоціалізації особистості злочинців присвячено роботи О. Караман, С. Горенка, питання чинників і умов наркотизації особистості розглянуто в роботах Б. Ваїсова, Е. Гасанова, Л. Журавльової, С. Пальчевського, профілактиці впливу чинників середовища, що формує наркотичну залежність присвячено науковий доробок В. Безпалька, З. Коробкіної, Н. Литвинової, Н. Максимової, А. Нагорної, В. Сорочинської та ін.

Тому **метою статті** є розкриття сутності процесу десоціалізації, визначення чинників десоціалізації особистості, та характеристика найбільш типових негативно діючих у соціальному середовищі чинників десоціалізації особистості, які сприяють виникненню наркотичної адикції.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що впливи стихійної соціалізації, обумовлені соціально-економічними і соціокультурними об'єктивними реаліями, априорі не гарантують позитивного результату соціалізації, разом з тим, впливи соціально контрольованої соціалізації (соціального виховання), як планомірного створення суспільством різноманітних (правових, організаційних, матеріальних духовних тощо) умов, так само, не гарантують індивіду повноцінного входження, оскільки, набуті якості соціальності матимуть «ідеалізований» характер, і вступатимуть у суперечності з соціальними реаліями. У зв'язку з цим, необхідно вивчити які соціальні впливи середовища на особистість будуть чинити негативний вплив і формуватимуть наркозалежну особистість. У свою чергу, десоціалізацію можемо визначити як процес руйнування засвоєних особистістю соціальних норм, цінностей і зразків поведінки, що відбувається під впливом негативної соціальної взаємодії, асоціальних умов середовища в моменти життя людини, пов'язані з посиленням соціальних ризиків (втрата роботи, близької людини, соціально-економічна нестабільність, бойові дії тощо).

Спираючись на аналіз наукових доробок сучасних учених щодо впливу факторів соціалізації [13; 15; 16], а також власне емпіричне дослідження, зауважимо, що на сучасному етапі розвитку суспільства *наркотизм* включений як *чинник десоціалізації* на усіх рівнях: від загального до локального. Підтвердженням цього є факти, свідчення щодо реалізації ідеології стосовно наркозалежних за часів СРСР, в якій «проблеми наркоманії не існувало», і в країнах Сходу, в яких наркотизм є культурно і релігійно обумовленим явищем, свідчать, що нині негативні фактори середовища, що сприяють розповсюдженості вживання наркотиків проявляються на всіх рівнях: на рівні мегафакторів виявляється у глобалізації і загостренні екологічних проблем на рівні планети, світу в цілому, дія макрофакторів проявляється в пасивному відношенні до вирішення проблем залежних людей (виключення складають країни Скандинавії, деякі країни Євросоюзу), високому рівні агресивності сучасного суспільства, дії стресогенних факторів; на рівні мезофакторів у доступності особистості щодо залучення до наркотичної субкультури, в тому числі, через ЗМІ, мережу Інтернет; на рівні мікрофакторів – через популяризацію наркотиків у референтних групах однолітків, деструктивний вплив сім'ї, тощо. В якості окремих потужних чинників десоціалізації ми розглядаємо деструктивні групи як особливі інститути десоціалізації, члени (агенти) яких є носіями норм і цінностей, які відрізняються від домінуючої в суспільстві культури або суперечать їй, вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості тощо.

Доречним, на нашу думку, буде продовження викладу основного матеріалу через детальне розкриття таких питань 1) розгортання процесу десоціалізації, оскільки останній має свої особливості та залежить від якості соціальних впливів, а також 2) з'ясування сутності поняття «чинник десоціалізації особистості», 3) характеристики впливу чинників десоціалізації, що формують наркозалежну особу.

Щодо першого висунутого питання, відзначимо, що, під впливом негативних чинників соціального середовища, які, за твердженням А. Мудрика, є об'єктивними факторами перевтілення людини в жертву несприятливих умов соціалізації [11, 164], відбувається процес десоціалізації. На думку того ж автора, найпотужнішим чинником десоціалізації є віктимогенність як наявність характеристик, рис, небезпек в тих чи інших об'єктивних обставинах соціалізації, вплив яких, може зробити людину жертвою таких обставин (наприклад, віктимогенний мікросоціум). Розглядаючи віктимізацію як чинник десоціалізації стосовно осіб, схильних до хімічних адикцій, зазначимо, що, як правило, результатом їх десоціалізації є наркозалежність.

В згаданих роботах *залежність* будучи набутиим, непереборним, руйнівним потягом людини до певної речовини, форми поведінки або до іншої людини [6; 166], та *наркотична залежність* яку розуміють і як стан особи, яка залежить від вживання психоактивних речовин і як хронічне захворювання, що виникає внаслідок тривалого вживання людиною психоактивної речовини, розглядається і як девіантна, і делінквентна, а найчастіше як адиктивна поведінка. Узагальнюючи погляди учених щодо проявів адиктивної поведінки, зазначимо, особливістю такої поведінки є те, що *залежна поведінка*, будучи *чинником десоціалізації*, на думку А. Капської, передуює стану захворювання на наркоманію, набуваючи різних форм залежності від різних обставин, людей тощо. В цьому й проявляється сутнісна характеристика залежної (десоціалізованої) особи [16].

Щодо другого питання, яке доцільно детально розкрити, тобто, визначення «чинник десоціалізації», відзначимо, що чинники середовища, що зумовлюють розгортання процесу десоціалізації, мають в основному некерований характер, також розгортаються на макро-, мега-, макрорівнях і створюють передумови для деформування особистості

Чернецька Ю. Вплив чинників десоціалізації на формування...

(деформація соціальності особистості, деформація суб'єктності особистості). Саме такі чинники і називатимемо *чинниками десоціалізації особистості*.

Третє питання стосується характеристики впливу чинників, що формують наркозалежну особу, отже, аналіз наукових праць сучасних учених дозволяє стверджувати, що деструктивний вплив може здійснюватися завдяки мікросередовищним чинникам у сімейному оточенні, а саме: ізоляції дитини в сім'ї, недостатньої підтримки з боку батьків, або, навпаки, надто близьких стосунків, внаслідок сімейних конфліктів, неадекватності рольових моделей в сім'ї, тощо [13, 596].

У сучасній соціальній педагогіці зокрема, працях О. Безпалько, І. Звереві, А. Капської, А. Мудрика [3; 11; 15; 16] найчастіше зустрічається думка про те, що соціалізація – процес, який триває все життя – від народження до смерті. Однак, на думку Р. Малюти, вивчення процесу соціалізації від онтогенезу не враховує період розвитку психіки в ембріональному періоді. Розділяючи ідеї згаданих учених, додамо, що сучасні дослідження в галузі медицини підтверджують факт ризику високої обумовленості залежності у дитини наркозалежної матері й вимушеної детоксикації такої дитини у неонатальному періоді, з метою зняття абстинентного синдрому новонародженого [10, 190–192].

Окрім провідного інституту соціалізації – родини, на думку О. Вакуленко, в суспільстві функціонують деструктивні групи як особливі інститути десоціалізації, члени (агенти) яких є носіями норм і цінностей, які відрізняються від домінуючої в суспільстві культури або суперечать їй. Тому вплив на соціалізацію особистості може бути не тільки позитивним, але і негативним, залежно від змісту норм і цінностей, які прийняті в групі, до якої належить індивід [5, 123–128]. Серед інших факторів, описаних у науковій психологічній і педагогічній літературі, *вік особистості* може виступати як потужним соціалізаційним, так і десоціалізаційним чинником [1; 2; 3; 7; 9].

Зокрема, вченими зазначається, що найбільш вразливий для початку десоціалізації є підлітковий вік, коли особистості дитини важко протистояти негативним *факторам* середовища, оцінювати наслідки власного вибору, а також юнацький вік, якому притаманні соціальне, особистісне і професійне становлення особистості як суб'єкта власної життєдіяльності.

Дійсно, за даними С. Браун, у дослідженні проведеному серед американських підлітків було виявлено, що існує як багато шляхів залучення підлітків до вживання наркотиків, так і відмови від них, зокрема, дослідниця виділяє такі фактори індивідуальних відмінностей у підлітків, як алкоголізм або наркоманія в сімейному анамнезі, особистісні особливості, суміжні психопатії, поведінкова розгальмованість, демографічні та соціокультурні фактори (стать, вік, етнічна приналежність) [1, 213–214]. Ф. Райз додає до цих факторів девіантні субкультури, прихильність до вибору референтної групи, проблеми із самоідентифікацією, побудовою позитивної «Я-концепції», самонереалізованість, особистісну незрілість тощо [13]. Вітчизняна дослідниця Н. Максимова, підтверджуючи висунуті ідеї згаданих учених, стверджує, що соціально адаптовані підлітки мають розвинутий рівень суб'єктності. Відчуваючи себе суб'єктом діяльності, підліток вчиться керувати обставинами, бо він впевнений, що від його дій в значній мірі залежить: здобуде він позитивні емоції (задоволення, нагороду, схвалення, радість) чи ні. Підлітки, які починають вживати психоактивні речовини не відчувають себе суб'єктом своїх дій, їм бракує усвідомлення того, що вони спроможні керувати обставинами свого життя, здобути позитивні емоції завдяки виконанню власної, свідомо обраної, продуктивної діяльності. Але потреба в досягненні позитивних емоцій від цього не зникає.

Підліток прагне відчувати стан задоволення, радості, але не бачить шляхів досягнення цього. Дізнавшись, що такий стан можливо викликати штучно, підліток, не вагаючись, починає вживати психотропні речовини [9, 148]. Деформована суб'єктність підлітка стає пусковим механізмом для десоціалізації особистості, і, якщо не коректувати дане відхилення у підлітковому віці, воно матиме викривлений розвиток і в юнацькому віці і в подальшому житті особистості, роблячи її маргіналізованою.

Переходячи до розгляду наступного кризового періоду соціалізації, зазначимо, що дослідниками особливостей соціалізації у юнацькому віці Л. Божович, І. Зимньою, Ж. Піаже, Е. Еріксоном, І. Коном [4; 8; 13] узагальнено, що процеси соціалізації, які віддзеркалюються в становленні ідентичності особистості, є тісно пов'язаними з ціннісно-смысловими утвореннями суб'єкта та з особливостями його соціально-психологічної адаптації. Такий погляд на ідентичність особистості, який є усталеним у межах психолого-педагогічних наук, не передбачає стабільної структури ідентичності, яка може суттєво змінюватися в певні періоди життя, коли людина проходить так звані кризи ідентичності, що можуть розпочати десоціалізаційний процес. Крім того, вона визначає специфіку відношень, діяльності, поведінки, психологічного благополуччя суб'єкта. В дослідженнях М. Ромма підкреслюється стійкий зв'язок між ідентичністю особистості та соціальною адаптацією, який полягає в тому, що ідентичність задає особистості певні стратегії сприйняття та осмислення соціальної реальності, які в свою чергу визначають спрямованість процесів соціальної адаптації людини [14, 8–19].

Відображаючи концептуальні погляди учених-дослідників щодо особливостей соціалізації в юнацькі роки, зазначимо, що молода людина не тільки здобуває професійну освіту і їй отримує перший досвід самостійної трудової діяльності, але і власно починає вирішувати проблеми свого сімейного та соціального життя. Цей період життєвого шляху створює певні виклики особистості, а їхнє неуспішне подолання формує несприятливі умови для вирішення завдань знаходження своєї особистісної, соціальної та професійної ідентичності, а також для розвитку та розбудови системи внутрішніх ресурсів ефективною соціально-психологічною адаптації. Тому дослідження структурних та динамічних характеристик процесів соціальної адаптації, соціалізації (які характеризуються специфікою особистісної, соціальної, культурної та професійної ідентичності суб'єкта) разом з ціннісними орієнтаціями (які є основою життєвого самовизначення особистості і мають опосередковуючий вплив на результативність цих процесів) є важливою основою для формування повноцінної, гармонійної людини, яка не тільки здатна долати складні життєві перешкоди, але й розвивати суспільство в напрямку вдосконалення та соціального благополуччя, не вдаючись до хибних способів визнання.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна відзначити, що потрапляючи під дію негативних чинників соціалізації, розпочинається десоціалізаційний процес, що тобто, процес руйнування засвоєних особистістю соціальних норм, цінностей і зразків поведінки. Вивчення мега – , макро – і мікрочинників десоціалізації сприятиме покращанню соціально-педагогічної роботи із запобігання цим негативним чинникам, або зменшенню рівня їх дії, що в свою чергу позитивно вплине на розв'язання проблеми наркозалежності.

Перспективними напрямками дослідження будуть питання, пов'язані із факторами і умовами ресоціалізації адиктивних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алкогольная и наркотическая зависимость у детей и подростков: пути преодоления : учеб. пособие [под. ред. Э. Ф. Вагнера и Х. Б. Уолдрон]. – М. : Академия, 2006. – 476 с.
2. Беспалько В. В. Профілактика опійної наркоманії серед учнів навчальних закладів : метод. неком / Віктор Вікторович Беспалько. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2003. – 31 с.
3. Беспалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Беспалько ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
4. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.
5. Вакуленко О. В. Взаємозв'язок здорового способу життя та процесу соціалізації особистості / О. В. Вакуленко // Український соціум. – 2003. – № 1(2). – С.123–128.
6. Все про соціальну роботу : уавчальний енциклопедичний словник-довідник / [ра науковою ред. д.с.н., проф. В. М. Пічі. – Львів : Новий світ – 2000, 2014. – Вид 3-тє, виправлене, перероб. та доп. – 618 с.
7. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні : теорія і практика : монографія / І. Д. Зверєва. – К.: Правда Ярославичів. – 1998. – 333 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учебник [для ВУЗов] / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2000. – Изд. второе, доп., испр. и перераб. – 384 с.
9. Максимова Н. Психологічна профілактика вживання підлітками алкоголю та наркотиків / Н. Максимова. – К. : Віпол, 1997. – 208 с.
10. Малюта Р. М. Взаємозв'язок і вплив факторів ризику вертикальної трансмісії ВІЛ при обтяженому наркологічному анамнезі у вагітної / Р. М. Малюта, М. Л. Аряєв, І. В. Сімененко // Здоровье женщины. – 2006. – № 1. – С. 190–192.
11. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. [для студ. высш. уч. зав.] / Анатолий Викторович Мудрик. – М. : Изд. центр «Академия», 1999. – 184 с.
12. Правозахисник Павло Скала: міліція в багатьох містах України перетворилася на основного наркодилера // Тиждень. – 12 липня. – 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/84405>
13. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Филип Райс. – Изд-во «Питер», 2000. – 656 с.
14. Ромм М. В. Социализация и социальная адаптация личности : проблема демаркации. / М. В. Ромм // Социальная педагогика: Проблемы социализации детства : Матер. междунар. науч.-практ. конф. (Саратов, 29 – 31 марта 2007 г.) – Саратов : ООО «Издат. Центр «Наука», 2007. – С. 8–19.
15. Социальная педагогика : учебное пособие [для студентов высших учебных заведений] / [ред. В. А. Никитин]. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
16. Соціальна педагогіка : підручник / [за редакцією А. Й. Капської]. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 468 с.

REFERENCES

1. Alkohol'naya y narkotycheskaya zavyssymost' u detey y podrostkov: puty preodolennyya : ucheb. posobyey / [pod. red. E. F. Vahnera y Kh. B. Uoldron]. – M. : Akademyya, 2006. – 476 s.
2. Bepal'ko V. V. Profilaktyka opiynoyi narkomaniyi sered uchniv navchal'nykh zakladiv : metod. Rekom. / Viktor Viktorovych Bepal'ko. – Kamyanets'-Podil's'kyu: Abetka-NOVA, 2003. – 31 s.
3. Bepal'ko O. V. Sotsial'na pedahohika v skhemakh i tablytsyakh : navch. posib. / O. V. Bepal'ko ; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – K. : Lohos, 2003. – 134 s.
4. Bozhovych L. Y. Problemy formirovaniya lychnosti / L. Y. Bozhovych. – M. : Yzdatel'stvo «Ynstytut praktycheskoy psykholohyy», Voronezh: NPO «MODЭК», 1997. – 352 s.
5. Vakulenko O. V. Vzayemovz'yazok zdorovoho sposobu zhyttya ta protsesu sotsializatsiyi osobystosti / O. V. Vakulenko // Ukrayins'kyu sotsium. – 2003. – № 1(2). – S.123–128.
6. Vse pro sotsial'nu robotu : navchal'nyy entsyklopedychnyy slovnyk-dovidnyk / [za naukovoyu red. d.s.n., prof. V. M. Pichi]. – L'viv : Novyy svit – 2000, 2014. – Vyd 3-tye, vypravlene, pererob. ta dop. – 618 s.

7. Zvyeryeva I. D. Sotsial'no-pedahohichna robota z dit'my ta moloddyu v Ukraini : teoriya i praktyka : monografiya / I. D. Zvyeryeva. – K.: Pravda Yaroslavychiv. – 1998. – 333 s.
8. Zymnyaya Y. A. Pedahohycheskaya psykholohyya : uchebnyk dlya VUZov / Y. A. Zymnyaya. – [y zd. vtore, dop., yspr. y pererab.]. – M. : Lohos, 2000. – 384 s.
9. Maksymova N. Psykholohichna profilaktyka vzhvannya pidlitkamy alkoholyu ta narkotyktiv / N. Maksymova. – K. : Vipol, 1997. – 208 s.
10. Malyuta R. M. Vzayemozvyazok i vplyv faktoriv ryzyku vertykal'noyi transmisii VIL pry obtyazhenomu narkolohichnomu anamnezi u vahitnoyi / R. M. Malyuta, M. L. Aryayev, I. V. Simenenko // Zdorov'e zhenshchyny. – 2006. – № 1. – S. 190–192.
11. Mudryk A. V. Sotsyal'naya pedahohyka : ucheb. [dlya stud. vyssh. uch. zav.] / Anatolyy Vyktorovych Mudryk. – M. : Yzd. tsentr «Akademya», 1999. – 184 s.
12. Pravozakhysnyk Pavlo Skala: militsiya v bahat'okh mistakh Ukrainy peretvorylasya na osnovnoho narkodylera // Tyzhden'. – 12 lyupnya. – 2013. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <http://tyzhden.ua/Society/84405>
13. Rays F. Psykholohyya podrostkovoho y yunosheskoho vozrasta / Fylyp Rays. – Yzd-vo «Pyter», 2000. – 656 s.
14. Romm M. V. Sotsyalyzatsyya y sotsyal'naya adaptatsyya lychnosti : problema demarkatsyy. / M.V. Romm // Sotsyal'naya pedahohyka : Problemy sotsyalyzatsyy det-stva: Mater. mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Saratov, 29 – 31 marta 2007 h.) – Saratov : OOO «Yzdat. Tsentr «Nauka», 2007. – S. 8–19.
15. Sotsyal'naya pedahohyka : uchebnoe posobyе [dlya studentov vysshyykh ucheb. zaved.] / red. V. A. Nyktytn. – M. : VLADOS, 2000. – 272 s.
16. Sotsial'na pedahohika : pidruchnyk / [za redaktsiyeyu A. Y. Kaps'koyi]. – K. : Tsentr navchal'noyi literatury, 2006. – 468 s.

Статтю подано до редакції 16.09.2015 р.